

Tussen Lumey en Oranje

3 Oktoberlezingen

Redactie: Dr. E.S. van Eijck van Heslinga, Dr. R.P. Fagel, Drs. A. Netiv, Prof. dr. J. Pollmann en Dr. J. Zijlmans

De 3 Oktoberlezingen worden georganiseerd door de 3 October Vereniging en het Instituut voor Geschiedenis van de Universiteit Leiden.

Deze lezingen worden jaarlijks gehouden op de zondag voorafgaande aan 3 oktober. De eerste lezing vond plaats op 28 september 1997 in het Stedelijk Museum de Lakenhal in Leiden.

Voor de 3 Oktoberlezing wordt ieder jaar een spreker uitgenodigd, die op zijn of haar manier naar het beleg van Leiden kijkt.

3 Oktoberlezingen:

- 1997 R.P. Fagel, *Leids beleg en ontzet door Spaanse ogen.*
- 1998 J.A.F. de Jongste, *Om de religie of om de vrijheid. Spanningen tussen stadhuis en kerk na het beleg.*
- 1999 D.J. Noordam, *De historische optochten van de 3 October-Vereeniging.*
- 2000 W. Otterspeer, *De lezende Pallas. Het dubbeltalent van de Leidse universiteit.*
- 2001 S. Groenveld, *Van vyanden und vrienden bedroevet. De gevolgen van het beleg van Leiden voor de omgeving van de stad.*
- 2002 B.M.A. de Vries, *De eerste 3 October-feesten: volksvertier of vermaak voor de burgerij?*
- 2003 L.H.J. Sicking, *Geuzen en glippers. Goed en fout tijdens het beleg van Leiden.*
- 2004 R.C.J. van Maanen, *3 oktober 1574. Keerpunt in de Leidse geschiedenis.*
- 2005 J.M. Bordewijk-Knotter, *Lof zij den helden. Vier eeuwen Leidse stedentrots op het toneel.*
- 2006 Th.F. Wijsenbeek-Olthuis, *Honger.*
- 2007 A. Pol en B.J. van der Veen, *Het noodgeld van Leiden - waarheid en verdichting.*
- 2008 J. Pollmann, *Herdenken, herinneren, vergeten. Het beleg en ontzet van Leiden in de Gouden Eeuw.*
- 2009 M. Ebben, *Winnaars en verliezers. Kerkelijke goederen en het beleg en ontzet van Leiden.*
- 2010 H. den Heijer, *Holland onder water. De logistiek achter het ontzet van Leiden.*
- 2011 J. Zijlmans, *Leidens ontzet. Vrijheidsstrijd & Volksfeest.*
- 2012 A. Netiv en C. Brandenburg, *(Mooier dan) de werkelijkheid. Het beleg van Leiden in archief, beeld en bodem.*
- 2013 L. Jensen, *De les van Leeuwte. Kinderboeken over het beleg en ontzet van Leiden.*
- 2014 E.M. Jacobs, *Waarom Paling? De 3 oktoberfeesten door de bril van een antropoloog.*
- 2015 A. van der Lem, *Willem van Oranje en Leiden.*
- 2016 O. van Marion, *Van Jochem tot Jan. Stedenlof in liederen over Leidens Beleg en Ontzet.*
- 2017 Raymond Fagel, *De Spaanse belegeraar van Leiden. Het eigen verhaal van Francisco de Valdés.*
- 2018 Frans Grijzenhout, *Tot eene altoos durende gedachtenisse. De nalatenschap van Pieter Adriaensz van der Werff.*
- 2019 Milja van Tielhof, *De prijs voor Leidens Ontzet. Waterbeheer rond 1574.*
- 2020 Egbert Koops, *Johan en Johanna. Parallele levens uit het geslacht Van der Does.*
- 2021 Rudolph Ladan, *De pest tijdens het beleg van Leiden.*

Tussen Lumey en Oranje

Leiden en de Opstand van 1572

Judith Pollmann

Illustratie omslag: Anoniem, *Willem van der Marck, heer van Lummen, 'Lumey' bij Den Briel*, manuscript. Nationaal Archief, Den Haag, Archief Familie van Wassenaer van Duvenvoorde, toegang 3.20.87, inv. no. 3A.
Vormgeving: Primavera Pers

Universiteit Leiden

© Judith Pollmann, 2022

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means without written permission from the publisher.

ISBN 978-90-5997-379-4

Tussen Lumey en Oranje

Leiden en de Opstand van 1572

Judith Pollmann

Het is dit jaar 450 jaar geleden dat Leiden zich aansloot bij de Opstand tegen Filips II, de koning van Spanje en landsheer van de Nederlanden, de opstand waaruit het huidige Nederland zou groeien. Dat gegeven wordt in 2022 onder het motto *De geboorte van Nederland* in meer dan veertig gemeenten herdacht. Leiden doet ook mee, maar op kleine schaal, met deze lezing en een tentoonstelling in de Lakenhal over een van de slachtoffers, de priester Cornelis Musius. De bescheiden omvang van deze deelname is deels omdat de stad zijn kruit droog houdt voor de naderende vieringen van 450 jaar ontzet in 2024 en de oprichting van de Universiteit in 2025. Maar die bescheiden aandacht past ook in een patroon. De omwenteling in het jaar 1572 is voor Leiden namelijk slecht bestudeerd, zeker als we het vergelijken met de belegeringen die uitmondten in het ontzet op 3 oktober 1574.¹

Dat is merkwaardig, want 1572 is het jaar dat Leiden de kant van de watergeuzen en de prins van Oranje koos; zonder die beslissing was er nooit een beleg en ontzet geweest. Waarom is er dan zo weinig onderzoek naar gedaan? Dat komt deels misschien omdat eerdere generaties historici dachten dat er niet zoveel te verklaren viel. Die wisten zeker dat het Nederlandse volk in 1572 zo onder de Spaanse tirannie leed dat het zich natuurlijk dankbaar schaarde onder het leiderschap van Willem van Oranje en voor de vrijheid ging vechten. Zo stond het in de schoolboeken die sommigen van u nog onder ogen kregen, en zo is het verbeeld in het Leidse academiegebouw. Inmiddels weten we dat dat toch niet zo vanzelf sprak. Historici hebben de laatste decennia laten zien dat de bevolking juist erg verdeeld was over de Opstand, en zij denken nu dat die in eerste instantie het meest weg had van een burgeroorlog. Ook de hand van Oranje was misschien minder vast dan we dachten.²

Waarom zijn we daar nu pas achter gekomen, kan men zich afvragen. Dat

komt omdat er in 1572 in Leiden, net als elders in Nederland, veel dingen gebeurden waar men achteraf niet zo graag aan terugdacht. Dat gegeven bemoeilijkt het werk van de historicus. De notulen van het stadsbestuur uit de eerste jaren van de opstand zijn bijvoorbeeld verdwenen, en dat was vast geen toeval. Datzelfde gebeurde namelijk ook met de notulen van andere steden, en van de Staten van Holland.³ In 1576 werd in een vredesverdrag tussen het opstandige Holland en Zeeland en alle andere Nederlandse gewesten afgesproken dat er een totale amnestie moest komen voor alles wat er tijdens de oorlog was gebeurd en dat alles moest worden ‘vergeten’.⁴ Het zou kunnen dat dit ook het moment was waarop bestuurders besloten dat het beter was om de schriftelijke sporen te wissen, zodat niemand meer zou weten wie er bestuurlijk nu eigenlijk voor wat verantwoordelijk was geweest.

Ook daarna wilde men dit graag zo houden. De eerste geschiedschrijver van Leiden, Jan Jansz Orlers, besloot in de eerste editie van zijn stadsgeschiedenis uit 1614 om helemaal niets te zeggen over 1572 en de aanloop naar de belegeringen.⁵ Dat kwam vast niet door onwetendheid, want hij was opgevoed door zijn oom, stadssecretaris Jan van Hout, die al vanaf de zomer van 1572 op de eerste rij zat bij de gebeurtenissen en die al zijn aantekeningen over het beleg met zijn neef deelde. Het is moeilijk voorstelbaar dat ze nooit spraken over de overgang van de stad naar de Opstand. Veel waarschijnlijker is dat ook Orlers dacht dat de gebeurtenissen van 1572 beter konden worden begraven. Hij vermeldde namelijk van een andere episode uit de geschiedenis van de Opstand dat hij die maar had weggelaten, omdat er anders burgers ‘ontroert en bedroeft mochten werden’.⁶

Om de gebeurtenissen uit 1572 te onderzoeken zijn er gelukkig wel andere stedelijke bronnen, zoals de stadsrekeningen, en vooral ook het aflezingsboek waarin alle aankondigingen die het stadsbestuur aan de bevolking deed werden genoteerd. In de tweede editie van zijn stadsgeschiedenis, in 1641, toen alle betrokkenen uit 1572 wel zo’n beetje dood waren, publiceerde Orlers bovendien de tekst van drie korte maar rijke ‘kroniekjes’ – teksten waarin tijdgenoten chronologisch bijhielden wat er in de stad aan belangwekkends gebeurde. De kroniekjes zijn anoniem, en we weten we ook niet of en hoeveel Orlers in deze teksten heeft geknipt. Ze maken echter een authentieke indruk, en twee ervan zijn uitermate informatief over wat zich in 1572 in de stad afspeelde.⁷ De teksten lijken afkomstig van mensen die niet zelf in bestuurlijke kringen verkeerden – ze geven ons een glimp van hoe de burgers de gebeurtenissen zagen. Er zijn ook nog andere persoonlijke bronnen. Tijdgenoot broeder Wouter Jacobsz noteerde van

1. Titelpagina Jan Jansz Orlers, *Beschrijvinge der stad Leiden*, 1614, Rijksmuseum, RP-P-OB-30.117.

uit het regeringsgezinde Amsterdam alle vreselijke verhalen die hij hoorde over de toestand in Leiden. Eerdere historici putten ook uit de herinneringen van burgemeester Pieter Adriaensz van der Werff en de katholieke priester Franciscus Dusseldorpius, en uit het martelaarsboek van Petrus Opmeer waarin werd beschreven hoe de Delftse priester Musius in Leiden was gemarteld en opgehangen. Deze terugblikkende auteurs hadden wel zo hun eigen agenda's, en moeten dus

met voorzichtigheid worden gelezen.⁸ Van sommige bronnen is de authenticiteit dubieus. Dat geldt bijvoorbeeld voor het afschrift van een ‘memorie’, een soort actielijstje voor de vroedschap dat op 14 juni door Willem van Oranje zelf aan de latere burgemeester Pieter Adriaensz van der Werff zou zijn gegeven.⁹ Veel van dit bronnenmateriaal werd in 2007 bestudeerd door Pepijn Brandon, die aan de UvA een knappe (ongepubliceerde) masterscriptie schreef over opstandigheid in het Leiden gedurende de eerste jaren van de Opstand.¹⁰

Gevaarlijke tijden

Op 30 augustus 1572 liet het Leidse stadsbestuur twee belangrijke mededelingen doen aan de bevolking. De eerste ging over de openbare orde in de stad. Sinds enige tijd werd Leiden opgeschrikt door grote vechtpartijen tussen groepen jongens, die elkaar daarbij met stenen en stokken tot bloedens toe verwondden. De jongens hadden zichzelf in partijen verdeeld: die van de geuzen, van de papisten en de kardinalisten. De gevechten hadden geleid tot ‘rumoer en beroerte tuschen de ouders van de zelve kinderen’ en leidden ook anderszins tot ‘perturbatie van de gemeene ruste’.¹¹

De straatgevechten tussen de Leidse jongeren echoden politieke spanningen die in de Nederlanden eigenlijk al tien jaar oud waren, maar die sinds kort weer helemaal actueel waren geworden.¹² Die spanningen waren in de jaren 1560 begonnen met onvrede over de strenge wetten waarmee Filips II probeerde om de verspreiding van protestantse ideeën tegen te gaan. Die ketterijwetten waren niet alleen onder protestanten gehaat, maar ook veel katholieken vonden dat ze hun doel voorbijschoten. Er waren bovendien al duizenden mensen naar het buitenland gevlucht omdat ze bang waren voor veroordeling. Voor handelaren uit de omringende protestantse buitenlanden waren de strenge wetten ook nadelig. In 1566 had een groep lagere edelen zich daarom aaneengesloten en gezamenlijk een petitie aangeboden waarin om verzachting van de ketterijwetten werd gevraagd. Op de achtergrond steunde de hoge edelman Willem van Oranje dit protest. Die was zelf geen protestant, maar zijn familie wel, en ook had hij een protestantse vrouw getrouwd. Hij vond dat zolang het de theologen niet was gelukt om hun geschillen op te lossen, de katholieken en protestanten elkaar maar moesten verdragen. Daarmee had hij al geëxperimenteerd in zijn eigen kleine Prinsdom Orange. Zo'n soort oplossing wilde hij ook voor de Nederlanden.¹³

Het protest van de edelen leek eerst succes te hebben, want de vertegenwoordigster van Filips II in de hoofdstad Brussel, Margaretha van Parma, zag zich gedwongen om die wetgeving voorlopig op te schorten. De edelen waren door een van haar adviseurs uitgemaakt voor 'gueux', bedelaars, maar op die scheldnaam waren ze nu trots. Veel stedelingen sloten zich bij hen aan. Als teken daarvan droegen zij, ook in Leiden, grijze bedelaarsmantels of speldden zij kleine bedelnapjes op hun kleren of hoed. De Leidse goudsmid Cornelis van Aken sloot in de zomer van 1566 een weddenschap af dat hij in zijn grijze mantel door de Breestraat en langs het stadhuis zou durven lopen – zo'n openlijke blijk van steun was kennelijk niet zonder risico.¹⁴ Maar de populariteit van de 'geuzen' gaf de dissidente stedelingen zelfvertrouwen. De gereformeerden, die sympathiseerden met de nieuwe ideeën van Johannes Calvijn, durfden openlijk bijeen te komen. Steeds vaker zochten ze ook de confrontatie met de 'papisten', de aanhangers van de katholieke geestelijkheid, en met de 'kardinalisten', de politieke aanhang van kardinaal Granvelle, een hoge ambtenaar die weliswaar uit de Nederlanden was vertrokken, maar door de edelen nog steeds erg werd gehaat.

In de zomer van 1566 werden er op allerlei plaatsen in de Nederlanden illegale calvinistische preken gehouden in de open lucht, net buiten bereik van het stedelijk gezag. Rond Leiden vonden die bijvoorbeeld plaats in de buurt van het

2. Geuzenpenning met bedelnapje en kalebasjes, 1800-1900, Rijksmuseum, NG-71-B.

huis de Voscuyl in de ban Oegstgeest, en bij Rijnsburg.¹⁵ Een van de kritiekpunten van de gereformeerde predikanten betrof de katholieke heiligenverering en het gebruik van religieuze afbeeldingen in kerken. Ze vonden dat een vorm van afgoderij. Na een opzwepende preek begonnen gereformeerde activisten in de Vlaamse Westhoek in augustus 1566 met katholieke kerkgebouwen hardhandig te 'zuiveren' van alle heiligenbeelden, kruisen en afbeeldingen van Jezus en Maria. Het nieuws verspreidde

zich als een lopend vuurtje, en bracht anderen op ideeën. Ook in Leiden liep het totaal uit de hand. Op 25 augustus waren twee mannen die getooid waren met (dit keer rode) 'geuzensluiers' al in de Pieterskerk begonnen, maar die werden door de burgemeesters hoogstpersoonlijk weggestuurd. De kroniekschrijver kende hen als 'Smytge' en Vos. De dag daarop ging het alsnog mis. Na eerst de beelden in alle kerken in de stad te hebben vernield, brak een menigte door de poort bij de Hogewoerd die uit voorzorg was gesloten, en zette het werk voort in het minderbroederklooster en klooster Mariënpool. De meeste beeldenstormers van wie we de namen kennen hoorden niet tot de armsten, maar tot dezelfde middenklasse die ook in de schutterijen diende. De Leidse schutters, de gewapende burgers die normaliter de openbare orde bewaakten, deden echter niets om de aanval op de kerken te stuiten.¹⁶ De beweging had bovendien de steun van een aantal hooggeplaatste burgers en van edelen die land in de omgeving bezaten en vaak ook huizen in de stad hadden.

Na de beeldenstorm werden de katholieke kerken in Leiden voorlopig gesloten. Het stadsbestuur riep de hulp in van de stadhouder van Holland, Willem van Oranje. Die onderhandelde met de calvinisten en gaf ze toestemming om een eigen kerk te bouwen, buiten de Witte Poort.¹⁷ Het gebouw zou er niet lang staan. Toen de koning vernam wat er gebeurd was in de Nederlanden besloot

3. Portret van de hertog van Alva, Frans Huys, 1567-1573, Rijksmuseum, RP-P-1909-2762.

hij tot een strafexpeditie, die zou worden geleid door de hertog van Alva. Deze ontmoette eerst weinig tegenstand. Een poging van gereformeerden om zichzelf militair te organiseren was al in het voorjaar op niets uitgelopen. Veel mensen die de oppositie hadden gesteund, zoals Willem van Oranje zelf, besloten in de lente van 1567 om de Nederlanden te ontvluchten, en tienduizenden anderen deden dat toen de hertog van Alva in de herfst een speciale rechtbank oprichtte, de Raad van Beroerten, om de schuldigen te straffen.

Er werden door de raad uiteindelijk 13.000 processen gevoerd, waarvan zeker vijftig tegen inwoners van Leiden. De meesten daarvan waren allang gevlucht, maar de ballingen werden alsnog bij verstek veroordeeld en al hun goederen werden geconfisqueerd.¹⁸ Onder de vluchtelingen uit het Leidse waren bekende namen – de edelen Arent van Duivenvoorde en Adriaan van Swieten,

4. Ruiterportret van Willem van Oranje, Hessel Gerritsz. (toegeschreven), 1591-1632, Rijksmuseum, RP-P-1948-327.

stadssecretaris Jan van Hout en de zeemtouwer Pieter Adriaensz van der Werff. De ballingen kwamen veelal terecht in Engeland en in Duitse steden. In Londen, Sandwich en Norwich, in Wezel, Keulen en Emden, troffen ze elkaar, raakten ze vaak ook nauwer verbonden aan de gereformeerde kerken, en zonnen ze op betere tijden. In Leiden wong het stadsbestuur zich ondertussen in allerlei bochten om aan Alva uit te leggen dat ze niets aan de beeldenstorm hadden kunnen doen. De onbetrouwbare schutterij werd door Alva opgeheven, en de burgers moesten hun wapens inleveren.

De ballingen hoopten natuurlijk op terugkeer. Hoewel veel gereformeerde calvinisten weinig ophadden met Oranje, werd hij op den duur toch de spil van de vluchtelingengemeenschap. In 1568 besloot Oranje om de wapens op te nemen tegen Alva. Hij plande een invasie die echter jammerlijk mislukte. Ondanks een

uitvoerig propagandaoffensief bleef steun van de steden uit, en zijn hele familiekapitaal was in de strijd gebleven. De prins had echter weinig andere keus dan het later opnieuw te proberen. In de zomer van 1570 reisde zijn adviseur Jacob van Wesenbeke door de Nederlanden om contacten te leggen met lokale sympathisanten en fondsen te werven – hij ontmoette er bijvoorbeeld de Leidse stadspensionaris Paulus Buys en anderen die hem verzekerden dat er ook in Leiden veel sympathie voor de goede zaak was.¹⁹ Oranje zelf trok samen met zijn broer Lodewijk van Nassau enige tijd naar Frankrijk, waar ze een tijd meevochten en contacten legden met Franse protestantse edelen.

De watergeuzen

Oranje en zijn broer deden in Frankrijk allerlei nieuwe ideeën op. Zo was het naar Frans voorbeeld dat Oranje besloot om een aantal medevluchtelingen, deels van adel, te voorzien van kaperbrieven, waarin hij hun het recht gaf om schepen van de vijand aan te vallen. De bedoeling was dat ze een deel van de buit aan hem zouden afdragen. Voor deze ‘watergeuzen’ werden alle schepen uit de Nederlanden een legitiem doelwit – ze vielen ze aan, roofden ze leeg of vroegen losgeld voor de lading en de bemanning. Deze kapers groeiden na 1569 uit tot een groot gevaar voor de kustprovincies: schippers en vissers durfden de zee niet meer op, handelaren moesten steeds grotere risico’s nemen, en de aanvoer van graan naar Amsterdam werd steeds riskanter. Dat betekende dat de graanprijzen snel stegen. Omdat de meeste mensen, net als nu in grote delen van de wereld, altijd al een groot deel van hun inkomen aan brood moesten besteden, had dit ernstige gevolgen. Een ander specifiek doelwit van de watergeuzen bij hun ‘landgangen’ waren de katholieke kerken, kloosters en priesters, die verantwoordelijk werden gehouden voor hun ballingschap.²⁰

Ook rond Noordwijk en Katwijk sloegen de watergeuzen toe. Jan van der Does bijvoorbeeld besloot zijn huis in Noordwijk te verlaten en met zijn gezin naar Leiden te komen omdat hij bang was voor hun geweld. Ook de kloosterzusters van abdij Leeuwenhorst vluchtten naar Leiden. In april 1571 legerde de nieuwe stadhouder van Filips II, de graaf van Boussu, daarom twee vendels Spaanse troepen in Leiden. Hoewel het daarmee redelijk lukte om de watergeuzen op afstand te houden was de stad niet blij met deze gasten, die zoals gebruikelijk vooral bij de mensen thuis werden ondergebracht. Omdat de koning zijn middelen inmiddels nodig had voor oorlogen elders in Europa, ontving Alva al een tijd geen geld meer om zijn troepen te betalen. Wie inkwartiering kreeg van de

soldaten, zoals in 1571 in Leiden gebeurde, moest daarom niet alleen kost en inwoning aan de heren verschaffen, maar kwam ook onder druk om ze wijn te schenken en geld te lenen. Dat veel soldaten daarnaast ook nog hun vriendinnen en knechten meenamen, maakte het alleen maar erger.²¹

Allerlei Leidse burgers probeerden dan ook meteen van hun gasten af te komen door ze geld te geven om elders hun heil te zoeken, waardoor de stedelijke en militaire autoriteiten het zicht op de soldaten kwijtraakten.²² Al snel bleek dat arme gezinnen het gewoon niet konden opbrengen de soldaten van de regering in de kost te hebben; via een speciale heffing werden rijkere burgers aangeslagen om extra geld op te brengen.²³ Iedereen was blij toen de soldaten in november 1571 terug werden geroepen naar Utrecht. In de winter verwachtten Alva en Boussu minder overlast. Wel moesten de burgers wacht gaan lopen en in januari kregen ze zelfs weer wapens, zodat de stad voor het eerst sinds vier jaar weer een soort schutterij had.²⁴ De ontevredenheid nam echter niet af. Alva had een oplossing bedacht voor zijn geldproblemen in de vorm van een nieuwe belasting, de Tiende Penning, die ook in Leiden zeer impopulair was. In januari 1572 snakte iedereen dan ook naar een nieuwe wind.

De koning wist dat en had al een opvolger voor Alva aangewezen – de hertog van Medinaceli – maar die was nog steeds niet uit Spanje vertrokken. Er was enige hoop dat Medinaceli bij aankomst in de Nederlanden in elk geval de Tiende Penning zou afschaffen. Ondertussen werkte de prins van Oranje door aan zijn plan voor een nieuwe invasie. Zijn zwager Willem van den Bergh zou met een leger Gelre en Overijssel binnentrekken. Tegelijkertijd zou Oranjes broer Lodewijk met steun van Franse protestanten met een leger vanuit Frankrijk binnenvallen, vanuit zee ondersteund door de watergeuzen en Franse schepen. Oranje zelf wierf troepen in het Duitse Rijk en zou bij Roermond de Maas oversteken en oprukken naar Brabant.

Bij dit alles was het Oranjes topprioriteit om Brabant te veroveren. Daar had hij zelf de meeste bezittingen, die allemaal waren geconfisqueerd, daar lag Brussel, het centrum van de regering, en Antwerpen, de rijkste stad van de zeventien Nederlandse gewesten. Maar om Brabant binnen te kunnen vallen had hij nog niet genoeg geld. Hij probeerde hulp te krijgen van Duitse vorsten, die echter niet veel voelden voor het steunen van een gewapende opstand. Vanuit de Dillenburg hield Oranje contact met een groot aantal van de vluchtelingen en via hen vroeg hij steun aan allerlei mensen in de Nederlanden. Omdat hij stadhouder van Holland, Zeeland en Utrecht was geweest had hij daar vertrouwde contacten

die op pad werden gestuurd om te praten met Hollandse stadsbestuurders. Eind januari schreef Oranje een open brief aan de Nederlanders om aan te kondigen dat hij opnieuw zou proberen hen gewapenderhand te bevrijden, en om hen op te roepen hem met geld te steunen.

Maar de dingen gingen niet zoals Oranje had bedacht. Op 1 april 1572 nam een groep watergeuzen die door tegenwind niet naar de Wadden kon varen, op eigen houtje het stadje Den Briel in. Normaliter vertrokken de watergeuzen na een 'landgang', maar deze keer besloten ze te blijven. Oranje had hier niet om gevraagd. Hij was zelf nog niet klaar met het werven van zijn troepen, in Frankrijk was Lodewijk van Nassau nog niet gereed, en Van den Bergh was ook nog bezig zijn mensen te werven. De inname van Den Briel was voor Oranje geen reden om het krijgsplan te veranderen of om geld of soldaten naar Holland te sturen. De leider van de Brielse watergeuzen, Lumey, was als admiraal van de geuzen net vervangen en kreeg maandenlang geen formele opdracht van Oranje. Dat verhinderde Lumey echter niet veel geweld te gebruiken. Kerken en kloosters rond Brielle werden meteen leeggeplunderd. Bovendien had Lumey een paar honderd geofende soldaten bij zich, waarmee hij een serieuze militaire speler kon worden.

Dat kon de regering natuurlijk niet over zijn kant laten gaan. De stadhouder van Holland, de graaf van Boussu, deed met zijn leger meteen een poging om Brielle te ontzetten, maar dat bleek lastiger dan gedacht. Voordat de stadhouder het wist lagen de watergeuzen ook in Delfshaven. Vanuit Leiden kreeg Boussu wel voedsel toegestuurd voor zijn mannen, maar verder kwam er weinig hulp. De bevolking van de Hollandse steden had zo'n hekel aan de soldaten van het regeringsleger dat ze die niet meer in hun steden wilden hebben. In Rotterdam braken hevige rellen uit toen de stadhouder doortocht wilde voor zichzelf en zijn mannen. Dit resulteerde in vele doden.²⁵ In Dordrecht en Gouda had de bevolking hun stadsbestuurders gedwongen het leger de toegang te weigeren omdat men geloofde dat de soldaten de Tiende Penning zouden kunnen komen innen.

De acties van de watergeuzen hadden zoveel schade aan de handel en scheepvaart berokkend dat er weinig werk was, terwijl de prijzen van graan bleven stijgen. Er was erg veel armoede, en dat maakte de situatie extra ontvlambaar. Alva had steeds gedacht dat de watergeuzen de perfecte antireclame waren voor Oranje, maar hij had zelf weinig gedaan om de Hollanders te beschermen tegen de watergeuzen, en de regering raakte zo haar geloofwaardigheid kwijt. Lumey en mensen uit zijn troep, zoals jonker Adriaan van Swieten, verspreidden on-

5. Portret van Adriaan van Swieten, Hendrick Goltzius, 1579, Rijksmuseum, RP-P-OB-10.173.

dertussen het bericht dat zij wél koren konden leveren. Zo boden de watergeuzen een aantrekkelijk alternatief, ondanks het feit dat ze tegelijkertijd buitengewoon agressief optraden tegen geestelijken, en kerkelijk bezit al helemaal niet respecteerden. Lumey beweerde af en toe wel namens Oranje op te treden, maar deelde evident niet diens ideeën over religieuze oplossingen. Zoals we

nog zullen zien had hij een eigen politieke agenda.²⁶

In Leiden probeerde het stadsbestuur ondertussen het hoofd koel, en de bevolking kalm te houden. Eind april 1572 kocht de stad extra rogge in om die te kunnen uitdelen aan de 'armen en schamelen gemeente deser stede'.²⁷ De bevolking was ondertussen bang dat de stadhouder opnieuw soldaten zou sturen. Na de ervaringen met inkwartiering van het jaar ervoor zat niemand in Leiden op het regeringsleger te wachten. Aan de andere kant was het gevaar wel acuut, want de watergeuzen bedreigden Katwijk en Noordwijk. Op 24 mei werd er slag geleverd op zee bij Katwijk waarbij wel 82 geuzen zouden zijn gesneuveld.²⁸

Leiden vierde in mei, zoals ieder jaar, sacramentsdag met een grote processie door de stad. Het stadsbestuur betaalde voor vijftien schildjes met het stadswaapen om vast te maken aan de toortsen die er werden megedragen, voor de acht 'clerckskens', die een beeld van de passie droegen, maar ook voor gewapende beveiligers.²⁹ Ondertussen vertoonden zich in Holland steeds meer mensen die een paar jaar eerder de vlucht hadden genomen. Op 8 mei werd het in Holland en dus ook in Leiden strikt verboden om met deze ballingen contact te hebben. Wie logees had moest die tevoren aanmelden bij het stadsbestuur, met naam en toenaam, een gebod dat alsmaar zou worden vernieuwd. Het lijkt niet veel geholpen te hebben.

Eind mei brak er in Enkhuizen een opstand uit onder burgers die bang waren voor inkwartiering. Het vuur was daar flink opgestookt door teruggekeerde ballingen en agenten van Oranje. Oranje had meteen versterking georganiseerd. Zo kwamen er een paar honderd soldaten vanuit Emden die door de ballingen werden betaald. Diederik Sonoy kreeg de opdracht om dit gezelschap te leiden en al snel won de Opstand terrein in het Noorderkwartier. Bezuiden het IJ had Lumey echter nog steeds geen formele opdracht van Oranje. Dat had ongetwijfeld met diens reputatie te maken. Lumey, afkomstig uit het Luikse geslacht Van der Marck, had een Hollandse moeder uit het huis Wassenaar, en bezat daardoor ook in Holland politieke aspiraties. Hij had zich in 1566 aangesloten bij de calvinistische legers, en had een agressieve reputatie. Uit een brief die Charles de Boisot eind mei aan Oranje stuurde, weten we dat Oranje toen op zoek was naar iemand die Lumey tot de orde kon roepen. In de brief legde Boisot uit dat dit onbegonnen werk was. Lumey's karakter was dermate lastig dat hij zich niet zomaar liet bijsturen, en omdat hij door jaknikkers was omringd werd zijn eigengereidheid alleen maar groter. Oranje moest dus wachten totdat hij met een leger ter plaatse was voordat hij hem kon aanpakken. Hij moest de mensen in Lumey's entourage er ondertussen maar aan herinneren dat ze te zijner tijd meer gunsten van Oranje te verwachten hadden. De stadsbestuurders die over Lumey hadden geklaagd kon worden voorgehouden dat ze nog even geduld moesten hebben en het vooral aan Oranje moesten melden als er iets niet goed ging.³⁰

Ook van Alva kreeg Lumey ondertussen geen tegengas. Net als Oranje vond de hertog Holland veel minder belangrijk dan het rijke en belangrijke Brabant. Hij wist dat Oranje daar zou gaan aanvallen, en hij was vooral bezorgd over de komst van Franse steun voor de prins. De koning van Frankrijk was wel katholiek maar ook een oude vijand van de koning van Spanje, en een invasie uit die richting kon uitdraaien op een bloedige oorlog. Toen de broer van Oranje, Lodewijk van Nassau, eind mei samen met Franse calvinisten de Henegouwse steden Mons en Valenciennes innam, werd duidelijk dat die dreiging acuut was. Alva had niet meer zoveel mannen onder de wapenen, zo'n tienduizend. Een deel daarvan had hij al nodig om de opstand te bestrijden die kort na de inname van Brielle in Vlissingen was uitgebroken. De opstandelingen daar hadden zich met steun van Lumey, Lodewijk van Nassau, en zelfs Engelse en Franse troepen, inmiddels meester gemaakt van het grootste deel van het eiland Walcheren en de Scheldemonding. Dat vormde een bedreiging voor Antwerpen, de grootste stad en het financiële centrum van de Nederlanden.

Half juni nam de hertog daarom een radicaal besluit en riep alle regeringssoldaten terug uit het Noorden om de Franse grens te gaan verdedigen. De meesten gingen daar vrijwel meteen heen, en rond half juli was ook de laatste Spaanse soldaat uit Gelre, Holland en Utrecht vertrokken – hier en daar lagen alleen nog wat plukjes Waalse troepen in garnizoen. Dit betekende dat de provincies boven de grote rivieren vrijwel onverdedigd achterbleven. In juni en juli slaagde Oranje's zwager Willem van den Bergh er dan ook binnen een paar weken in om met een klein en slecht bewapend leger Gelre en Overijssel te veroveren. Ook daar waren er sympathisanten van de geuzen, en in de meeste steden was wel iemand te vinden die de poorten voor zijn troepen wilde openen.³¹

Leiden gaat om

De terugtrekking van het regeringsleger had voor de bestuurders van Leiden en de andere Hollandse steden enorme gevolgen. Wat moesten zij nu doen? In alle steden doken inmiddels ballingen op, die gesprekken aanknoopten met ontevreden schutters en stadsbestuurders. In Leiden hadden ze hoofdzakelijk contact met Paulus Buys. Tegelijkertijd begonnen de watergeuzen druk te zetten op andere steden, en bleven actief langs de kust. Leiden nam half juni daarom nog wat soldaten in dienst om de kust bij Katwijk te bewaken.³²

In Leiden leidde het wegtrekken van de Spaanse troepen eerst tot verwarring. Op 18 juni werden er vijf Spanjaarden gesignaleerd in de plaatselijke herberg De Hoorn en er ging meteen een gerucht dat er weer soldaten zouden worden ingekwartierd. Dit gaf 'rumoer', zegt de kroniekschrijver, omdat 'de burgers geen Spangaert in en wilde hebben'. Het stadsbestuur liet de volgende dag een aantal burgers opnieuw een eed afleggen – een beproefde manier om schutters tot trouw aan de overheid te manen. Op de 21ste juni werd er ook vanaf het stadhuis verkondigd dat men geen 'vreemde heren' mocht dienen, maar alleen de hertog van Alva.³³

Maar dat er zo'n waarschuwing moest worden afgelezen was natuurlijk een veeg teken; de geest was uit de fles. Zonder steun van de regeringslegers konden de stadsbesturen in de Hollandse steden de druk van hun boze burgers en de watergeuzen niet meer aan, en ook Leiden moest er nu aan geloven. Op 23 juni, verhaalt de anonieme kroniek, vertoonde zich een groep gewapende ballingen op straat in Leiden. Ze vervoegden zich bij het stadsbestuur 'en sijn met de burgermeesters overghecomen ende eens gheworden om geen Spangaerts in te laeten'. Tegen dat besluit was wel de nodige oppositie gerezen. De schout, die normali-

ter het gezag van de vorst moest handhaven, nam onmiddellijk ontslag, en werd vervangen. De bestuurders vreesden ook dat er meer controversie en misschien zelfs geweld te verwachten was, want er werd meteen afgekondigd 'dat men niet rooven, noch geen kercken smijten en moet'. De Leidenaren moesten onderling de vrede bewaren, en het werd verboden om elkaar 'spijjtich toe [te] sprecken'. Om te laten zien dat het menens was, werd er meteen een galg opgericht op de blauwe steen in de Breestraat.³⁴ Dat symbolische gebaar was niet effectief genoeg. Al na drie dagen was er een opstootje omdat er huizen leeg waren geroofd. Op 29 juni verbood het stadsbestuur eenieder om op eigen houtje goederen in beslag te gaan nemen. Wat uit kloosters en huizen was meegenomen moest worden teruggebracht bij de rechtmatige eigenaren of bij 'goede luyden' in bewaring worden gegeven.³⁵

Het stadsbestuur hoopte eigenlijk dat de burgers zelf de stad zouden beschermen. Er werd meteen een register aangelegd van alle mannen tussen de 17 en 60 jaar zodat die onder de wapenen konden worden geroepen. De soldaten die bij Katwijk hadden gediend werden betaald en afgedankt. Maar al na een paar dagen kwamen er toch 160 geuzensoldaten door de Hoogewoertse poort de stad in, waarschijnlijk onder leiding van commandant Simon Munter, die tot 17 augustus zouden blijven.³⁶

In juli arriveerden nog 468 andere soldaten, onder leiding van de watergeus Roobol. Die had al een behoorlijke reputatie vanwege het plunderen van kerken, en het besluit op 7 juli om alle Leidse kerken te sluiten kan zijn ingegeven door de zorg dat de soldaten de kerken zouden gaan vernielen. Er werd tegelijkertijd afgekondigd dat de prins van Oranje zelf had bevolen dat het verboden was om geestelijke personen te 'beschadigen, lasteren of geweld aandoen'.³⁷ De stad was nu overduidelijk overgegaan tot het kamp van de Opstand.

De soldaten moesten al snel in actie komen. Omdat er in de buurt van de stad nog Spanjaarden werden gezien die op weg naar Rotterdam in Rijnsburg koren kwamen halen, werd er alarm geslagen. Driehonderd burgers hielden de wacht.³⁸ Een aantal Leidse vrijwilligers trok de dagen daarna mee met Roobol – een van hen sneuvelde en Roobol zelf werd gevangen genomen.³⁹ Net als de regerings-soldaten waren ook de soldaten van de geuzen echter niet populair. De burgers kregen weer te maken met inkwartiering, en de rijken probeerden daar opnieuw vanaf te komen door de soldaten af te kopen. Op 10 juli kwam er een verbod om kwaad te spreken van de 'oversten, hoplieden en andere bevelsluijen'.⁴⁰ Er ontstonden ook problemen omdat de soldaten veel vrouwen en kinderen bij zich

hadden; op 21 juli werd afgekondigd dat die de stad moesten verlaten.⁴¹ Jan van Hout zou twee jaar later klagen dat de soldaten een 'onverdragelijke last' hadden betekend voor de stad.⁴²

Ondertussen bleef de sfeer in de stad gespannen. Begin juli werd in herberg De Hoorn een zekere Cornelis Willems opgepakt op verdenking van verraad, omdat hij brieven naar Den Haag had gestuurd, dat nog in de handen van Boussu was. Hij werd een paar weken later vrijgelaten en vluchtte daarna de stad uit. Ook op een andere manier was gebleken dat niet iedereen in Leiden blij was met de aansluiting bij de Opstand. Zoveel geestelijken en burgers waren vertrokken dat er al eind juni een vertrekverbod werd uitgevaardigd – wie wegbleef hing een boete van 400 kronen boven het hoofd. Ook mochten mensen hun spullen niet de stad uit brengen. Het hielp niet veel; de termijn om straffeloos terug te keren moest een aantal keren worden verlengd.⁴³ Forse weerzin was er ook tegen het verplichte wachtlopen door de burgers.⁴⁴

Afspraken met Oranje

De kroniekschrijver die over de zomer van 1572 schreef was van al deze ontwikkelingen goed op de hoogte. Maar dat ze met de prins van Oranje te maken hadden vermeldde hij niet, en misschien was hij zich daar wel niet echt van bewust. Hij wist kennelijk ook niet dat een Leidse afvaardiging op 19 juli naar Dordrecht afreisde voor een overleg met vertegenwoordigers van elf andere Hollandse steden, enkele edelen en een vertegenwoordiger van Oranje. Dat overleg noemde zichzelf een statenvergadering. De vergadering was illegaal, want alleen de stadhouder mocht die bijeenroepen, en dat was natuurlijk Boussu. Die had datzelfde trouwens ook in Den Haag gedaan, maar daar kwam vrijwel niemand opdagen.

In Dordrecht troffen de afgevaardigden van de steden Filips van Marnix van Sint Aldegonde, die namens de prins optrad. In de brief van Oranje die hij aan het gezelschap voorlas werd in de eerste plaats om een grote som gelds gevraagd, die de prins in staat zou stellen om op campagne te gaan. De steden zegden toe dat geld te gaan opbrengen. Ze spraken af alle gelden in beslag te nemen die nog bij de belastingambtenaren van de koning waren, en om verder te gaan lenen van de rijken en andere ingezetenen. Ook besloot men al het geld dat er in kerken en kloosters aanwezig was te lenen, plus het 'overbodige' edelmetaal dat zich daar bevond. Oranje stelde voor om de leningen te zijner tijd terug te betalen uit de buit die hij elders in de Nederlanden dacht te gaan veroveren maar dat leek de

6. Anoniem, *De ganzen verjagen de vossen*, 1572, Rijksmuseum, RP-P-OB-79.024. Op deze spotprent zien we hoe een leger gewapende ganzen ('geuzen'), achter een vaandel marcheert waarop 'brillen' zijn afgebeeld, terwijl een angstig groepje vossen in priesterkleedij overlegt wat hun nu te doen staat. In het vaandel herkennen we het brillenvaandel waarmee Lumey in de zomer van 1572 door Holland trok, om zich te laten zien als de plaatsvervanger van Oranje

aanwezigen een slecht idee. Die zagen hun bijdrage liever als een voorschot op toekomstige belastingen.⁴⁵

Toen het geld was toegezegd konden er ook politieke en militaire afspraken worden gemaakt. In de eerste plaats erkenden de steden Oranje als hun enige rechtmatige stadhouder. Op zijn beurt erkende die de vergadering nu als een statenvergadering. Zo hadden ze elkaar over en weer een vorm van legitimiteit verschaft. Dat was des te belangrijker, omdat de prins en de steden hoopten daarmee ook Lumey onder controle te kunnen krijgen. Oranje maakte zich nog steeds zorgen over diens optreden. Hij had eind juni wel een formele opdrachtbrief aan Lumey gestuurd, maar daarin stond vooral wat er voortaan niet meer

de bedoeling was. Zeker, de steden en edelen moesten geld voor Lumey en zijn mannen gaan opbrengen, maar er moest ordelijk worden opgetreden, niet meer worden geplunderd, en goed worden samengewerkt.⁴⁶ Of Lumey zich daar aan zou houden was echter de vraag. Hij liet begin juli nog een groep franciscanen uit Gorinchem ophangen in een turfschuur bij Brielle. Oranje had hem juist gevraagd dat niet te doen.⁴⁷

Een tweede doel van de statenvergadering in Dordrecht was daarom ook om greep te krijgen op Lumey. Inderdaad zijn er duidelijke afspraken gemaakt. Oranje zelf werd admiraal van de oorlogsvloot, Lumey uitvoerend stadhouder en de staten zouden gaan betalen voor de troepen. De steden en de prins zouden zich niet uit elkaar laten spelen, en geen van de partijen zou zonder de anderen over vrede gaan onderhandelen. Helemaal op het eind werd ook nog even over religie gesproken: er zou vrije oefening zijn van de gereformeerde en de katholieke religie. De gereformeerden kregen daarvoor kerken aangewezen – in Leiden kregen ze daarvoor al op 20 juli de Vrouwenkerk – maar verder mocht er niemand worden gehinderd. Geestelijken moesten met rust worden gelaten als zij zich geen 'vijand' betoonden.⁴⁸ Wie dit laatste ging bepalen stond er echter niet bij, en dat wijst op de zwakke plek in de afspraken. Het was niet duidelijk wat er zou gebeuren als een van de partijen zich niet aan de overeenkomst zou gaan houden.

Een machtsvacuüm

De afspraken uit Dordt werden niet officieel bekend gemaakt. Ook in Leiden staan ze niet in het aflezingsboek. Wat men er in Leiden in elk geval wél van merkte is dat Lumey nu de baas was. Hij had van de steden in Dordrecht een bedrag van tienduizend gulden gekregen, en liet het breed hangen. Hij bestelde een mooie halsband voor zijn hond, een geelzijden wambuis en een portret van de mannen in zijn lijfwacht. Vervolgens begon Lumey aan een tour langs de Hollandse steden, met een groot gevolg. Zo had hij behalve twee trompetters ook een aalmoezenier in dienst, en werd hij vergezeld door pages, een luitspeler, tafel- en proviandmeesters, een kleermaker en een nar. Het gezelschap voerde een vaandel waarop brillen waren geborduurd. Het grapje dat Alva bij Den Briel zijn 'bril' was verloren had al meteen de ronde gedaan, en veel geuzen hadden ook een bril op hun kleren laten borduren.⁴⁹

Op donderdag 31 juli werd Lumey in Leiden binnengehaald. De stad betaalde enkele soldaten om hem waardig ingeleide te doen. Het gezelschap werd voor-

afgegaan door een tamboer en zes stadsfluitisten. Het eerbetoon ging ver. Alva schreef aan Filips II dat men op het Leidse stadhuis het blazoen van de koning had laten verwijderen, en dat van Lumey ervoor in de plaats had gezet.⁵⁰ Via zijn moeder meende Lumey aanspraken te hebben op een hogere waardigheid dan hij had - hij liet zich overal graaf noemen, wist Alva. Inderdaad noemde ook onze kroniekschrijver hem de 'graaf van der Meij'. Om te laten zien dat hij een echte heer was, gaf Lumey ook regelmatig geld aan de armen.⁵¹

Tijdens de ontvangst in Leiden bleek echter ook meteen dat Lumey slordig omging met de afspraken die in Dordt waren gemaakt. De kroniekschrijver noteerde dat 'zijn knechten [soldaten] vrijdag en zaterdag sommige kloosters [hebben] geramponeert, ende al het goet genomen ende veel geweld gedaen'.⁵² Misschien werd met deze actie uitvoering gegeven aan het besluit van de statenvergadering om het goud en zilver van de kloosters en kerken te 'lenen'. Of het goud en zilver dat de knechten roofden in de handen van de overheid kwam is niet duidelijk. Wel overhandigde Leiden op 23 augustus een aantal zilveren 'kouchen' ter waarde van zesduizend gulden aan Oranjes ontvanger Pieter de Rijck, en het lijkt aannemelijk dat het hier om omgesmolten kerkzilver ging.⁵³

Hoe dan ook, het was tijdens de roofpartij op 1 en 2 augustus niet bij goud en zilver gebleven, zo hoorde het stadsbestuur, want er waren nog allerlei andere spullen verdwenen uit de kloosters. Op 4 augustus, toen Lumey alweer was vertrokken, met achterlating van Jacob van Wijngaarden als nieuwe gouverneur, werd bevolen dat de gestolen goederen moesten worden geretourneerd op het stadhuis, waar ze door de rechtmatige eigenaren konden worden afgehaald. In de dagen daarna meldden zich daar allerlei kloosterlingen om zaken als bedden en kussens, dekens en stoffen terug te halen. Er kwamen ook mensen voor een pispot en voor een half vat boter.⁵⁴

De strooptocht in Leiden bleek geen eenmalig exces. Zes weken na de afspraken in Dordt regende het in Leiden en bij Oranje klachten over de aanhoudende chaos en het geweld van de verschillende geuzenregimenten. Er was geen hoge rechtsmacht meer in het gewest, want de leden van het Hof van Holland waren al in juni naar Utrecht gevlucht. Dat was lastig want er waren allerlei vraagstukken rond bezit. In de steden braken ruzies uit over de teruggave van de geconfisqueerde bezittingen van de ballingen die zich nu weer in de steden hadden gemeld. Oranje had hun beloofd dat ze hun bezit terug zouden krijgen en ze eisten behalve teruggave ook vergoedingen voor vruchtgebruik. Dat leidde natuurlijk tot conflicten met de nieuwe eigenaren en pachters. De nieuwe stads-

7. Portret Jan van Hout. Willem Isaacsz. Van Swanenburgh, 1608, Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken, PV_52345.

bestuurders waren als teruggekeerde ballingen ook zelf belanghebbend. Willem Jan Reyersz van Heemskerck die begin juli burgemeester van Leiden werd, was zo'n balling, net als Jan van Hout, die zijn post als stadssecretaris terugkreeg. Sommige ballingen namen hun intrek in de huizen die zojuist waren verlaten door Leidenaren die juist wel trouw wilden blijven aan de regering, en de stad verlieten.⁵⁵

In een poging om aan de klachten tegemoet te komen, vaardigde Oranje op verzoek van de Staten van Holland op 23 augustus een ordonnantie uit tegen de 'insolentiën' van het krijgsvolk. Dat plunderde inmiddels niet alleen kerkgebouwen, maar ook het bezit van 'private luiden', onder het voorwendsel dat die absent of gevlucht waren. Aangezien er in juli was afgesproken dat mensen die de zaak van de Opstand verraadden konden worden aangepakt, maar niet hoe dat zou gebeuren, zagen sommige gewapende lieden dit kennelijk als een vrijbrief om de verraders maar zelf aan te wijzen. Ze gingen bovendien nu zelf de 'pacht ophalen' bij boeren en huishoudens wier grond of huis kerkelijk eigendom was.⁵⁶

Oranje verkondigde dat dergelijke beslissingen alleen door de overheid genomen konden worden. Geroofde en in beslag genomen bezittingen moesten worden overgedragen.⁵⁷ Ondertussen waren het niet alleen soldaten die zich schuldig maakten aan dit soort gedrag. Ook agenten van de prins zelf moesten tot de orde worden geroepen. Pieter van der Werff had in augustus bijvoorbeeld een tocht langs Hollandse dorpen gemaakt om daar geld op te halen voor Oranje. Hij werd teruggefloten door de Staten, die vonden dat hij dit niet op eigen houtje had mogen doen.⁵⁸

Om te zorgen dat de soldaten minder van roof afhankelijk werden, besloten de

Staten tot heffing van een 12e penning, een belasting van acht procent op grond, die voor twee derde door de eigenaren en een derde door pachters moest worden opgebracht. De keus voor een heffing op grondbezit en -gebruik betekende dat het platteland zwaarder werd belast dan de steden, en dat de geestelijkheid volop moest meebetalen. Met deze 'gerede penningen' zou dan een einde moeten komen aan het roven, plunderen en ander geweld door krijgsvolk en 'quaetwilligen ender oproerigen binnen den voors. Landen dagelicx aangericht', zo verkondigde het stadsbestuur. Hopelijk kon dan ook de nering en handel weer op gang komen, want die waren door het geweld helemaal stil gevallen.⁵⁹

Er werd in Leiden nogmaals afgekondigd dat gevluchte Leidenaren moesten terugkeren; wie dat niet wilde doen zou al zijn bezit verliezen. Als teken dat de rust nu was weergekeerd gingen op 6 september ook de katholieke kerken weer open.⁶⁰ Dat liep slecht af. Eind september hoorde broeder Wouter Jacobsz in Amsterdam dat soldaten in Leiden het klooster van de Witte Zusters hadden geplunderd. Toen de daders waren gepakt, werden die door soldaten en burgers uit de gevangenis bevrijd. Vervolgens plunderde de menigte de Hooglandse Kerk en de Pieterskerk. Die laatste kerk bleef daarna in gereformeerde handen; op 5 oktober werd er gereformeerd gepreikt.

Oranje en de Staten hadden gehoopt dat de rust zou terugkeren als de troepen regelmatig konden worden betaald. Maar wie ging daar toezicht op houden? In augustus was Lumey de aangewezen persoon om dit te doen, maar zijn mensen maakten zich juist schuldig aan de praktijken die Oranje verbood.⁶¹ Dat maakte het ook niet makkelijker om de bevolking in te tomen. De prins ging er in zijn ordonnantie optimistisch van uit dat er een Hof van Holland functioneerde, maar de benoeming van vervangers voor de gevluchte leden van het Hof liet nog steeds op zich wachten. Burgers die te maken kregen met de eisen van de opstandelingen konden daarom niet makkelijk verhaal halen. Wat restte was verwarring, onvrede en conflict, ook steeds vaker binnen de eigen geleerden. Vanuit het Noorderkwartier klaagde Sonoy dat Lumey in zijn bevoegdheden wilde treden. Half oktober klommen Hollandse edelen maar weer in de pen om Oranje te vragen zo snel mogelijk zelf te komen. Lumey liet zich aan hen niets gelegen liggen.⁶²

Voorlopig moesten de Hollanders het toch zelf opknappen, want Oranje had andere zorgen. Zoals we zagen leunde zijn campagneplan zwaar op de verwachte hulp uit Frankrijk. Eind augustus, terwijl hij Brabant net was binnengekomen en daar de eerste steden aan zijn kant had gekregen, werd die hoop de bodem in

geslagen. De Franse koning besloot de protestantse leider Gaspard de Coligny en een aantal andere protestantse edelen te laten vermoorden. In de straten van Parijs leidde dat nieuws tot een bloedbad in de nacht van 23 op 24 augustus dat we kennen als de Bartholomeusnacht. Katholieke militanten vermoordden in de weken erna ook in andere steden duizenden protestanten.

Daarmee was de kans op Franse steun voor Oranje totaal verkeken. Hij probeerde nog even om zijn broer Lodewijk van Nassau te hulp te schieten, die in het belegerde Mons door de hertog van Alva was omsingeld, maar al snel bleek dat hopeloos. Oranje blies de aftocht, trok zich snel terug naar Roermond en reisde vervolgens naar Gelre. Alva's leger ging er achteraan, langs de steden die zich in de weken ervoor aan Oranje hadden overgegeven. De meeste steden gaven zich schielijk weer over. Mechelen werd, als straf voor de eerdere weigering regeringssoldaten in te nemen, helemaal uitgeplunderd. In Zutphen liet Oranje nog wat troepen achter, maar half oktober besloot hij zelf de Zuiderzee over te steken en naar Holland te reizen 'om daar mijn graf te vinden', schreef hij aan zijn broer Jan. De zaak van de Opstand zag er nu zeer zorgelijk uit. Zutphen viel midden november en op 1 december namen de troepen van Alva's zoon Don Fadrique ook Naarden in. Daarbij werd vrijwel de hele mannelijke bevolking vermoord. De vraag was nu of de Hollandse steden stand zouden houden.⁶³

Oranje versus Lumey

Toen Oranje half oktober Enkhuizen bereikte werd hij daar feestelijk ingehaald. In Holland had men hoge verwachtingen van de komst van de prins. In Haarlem ontmoette hij de Staten, en maakte hij werk van het versterken van de bestuurlijke structuur; hij benoemde er leden van het Hof en de Rekenkamer. Er werd ook gesproken over de financiën. Maar hoewel hij nu ter plaatse was, sprak zijn leiderschap in de Opstand toch niet vanzelf. Op 6 november waren de prins en Lumey samen in Leiden. Zij inspecteerden daar samen de schutters, die opdracht hadden zich allen bij het raadhuis te melden.⁶⁴ Nog tijdens dat bezoek zouden er, had Wouter Jacobsz gehoord, twee priesters zijn vermoord door de mannen van Lumey, de kanunnik Jodocus Tollius en de Augustijner heremiet Arnoldus Johannes. Op 8 november ging het gerucht dat Oranje 'doorsteken in zijn bedde doot lach'; dat veroorzaakte zoveel onrust dat de stadspoorten gesloten werden.⁶⁵

De spanningen tussen Lumey en Oranje zetten zich voort in Delft waar Oranje op 14 november zijn intrek nam in het Sint-Agathaklooster, het huidige Prinsen-

hof. Kennelijk bezorgd dat Oranje hem niet zou kunnen of willen beschermen besloot de rector van dat klooster, Cornelis Musius, op 9 december uit Delft te vertrekken. Bij Den Haag werd hij door Lumey's mannen onderschept en naar Leiden vervoerd, waar Lumey zelf ook verbleef. Oranje hoorde ervan en stuurde een boodschapper naar Leiden met de opdracht Musius te sparen, maar die arriveerde na het sluiten van de poort. Toen die de volgende dag openging was Musius al dood. Hij was eerst naar het Huis Lokhorst gebracht, waar hij volgens tijdgenoot en hagiograaf Petrus Opmeer gedwongen werd een religieus debat aan te gaan met een gereformeerde predikant. Lumey zou daarna hebben bevolen dat Musius naar het buurhuis moest worden gebracht om daar te worden gepijnigd. Dat huis was van burgemeester Cornelis van Veen die met zijn hele gezin de stad was ontvlucht. Notaris Willem van Oudervliet en diens vrouw fungeerden als huisbewaarders. Mevrouw Oudervliet protesteerde tegen de pijniging van Musius. Dit soort dingen moest maar gebeuren in de stadsgevangenis, vond ze. Het mocht niet baten. Musius werd aan tortuur onderworpen, volgens Opmeer om hem te laten zeggen waar de schatten van zijn klooster waren. Toen Musius dit weigerde, gaf Lumey bevel hem nog dezelfde nacht op te hangen op de blauwe steen. Het was een langzame en pijnlijke dood: door een tumor onder zijn kin paste het touw niet goed om zijn nek en het duurde lang voordat hij stikte. Een dienstmeisje dat de bloedige boel in het huis van de Van Veens moest opruimen vond naar verluidt een van Musius' tenen terug.⁶⁶

Terwijl Lumey en Oranje elkaar naar de kroon staken, was het regeringsleger onderweg naar Haarlem. Daar had het stadsbestuur besloten te onderhandelen met Alva's zoon. Oranje vond dit echter een schending van de afspraken die in Dordt waren gemaakt. De steden hadden beloofd samen met hem en met elkaar op te trekken en niet op eigen houtje vrede te sluiten. De Haarlemse onderhandelaars werden gearresteerd en het leger van Oranje nam de macht in de stad over. Daarmee was duidelijk dat ook Leiden geen andere keus meer had dan in het kamp van de Opstand te blijven. In november was al een gedwongen lening afgekondigd. Oranje gaf ook bevel tot 'blotinge' van de stad – alle gebouwen in het schootveld vanaf de stadsmuren en alle bomen moesten worden opgeruimd. De burgers kregen bevel het puin en hout binnen de stad te brengen. De wachten werden versterkt. Omdat de winter vroeg inviel kregen de burgers ook de taak om bijten te maken om zo te voorkomen dat de vijand over het ijs kon naderen.⁶⁷ Vroeg of laat, zoveel was duidelijk, zou het oorlogsgeweld ook Leiden naderen.

Voorlopig waren alle ogen echter gericht op Haarlem. Eind december deed Lu-

8. Portret van Cornelis Musius met scènes uit zijn martelaarschap, Jan van de Velde II naar Cornelis Matham, 1603-1641, Rijksmuseum RP-P-OB-15.276.

mey een poging het Spaanse leger in de rug aan te vallen, maar zijn leger werd op het Manpad verpletterend verslagen door Spaanse troepen. Er was wel een geluk bij dat ongeluk, want de nederlaag bood Oranje de kans om met hem af te rekenen. Begin januari werd Lumey gearresteerd, en van al zijn taken ontheven. Het zou echter pas eind 1573 echt lukken om hem het land uit te krijgen. Oranje was nu eindelijk de baas, ook in Leiden.

Tot besluit

Het is duidelijk dat de Opstand in Leiden in 1572 aanvankelijk weinig zegen bracht. Ook in Leiden waren er grote tegenstellingen, en had het opstandige stadsbestuur moeite om greep te houden op de gebeurtenissen. De stad kreeg te maken met veel geweld, de meeste kerken werden leeggestolen en gesloten, er waren plunderingen, er kwam inkwartiering van soldaten, burgers moesten extra wachtlopen, veel belasting betalen en gedwongen leningen opbrengen. Een aantal burgers ontvluchtte de stad, anderen kwamen terug uit ballingschap, en eisten hun vroegere bezit op – dat leidde tot onderlinge conflicten. Priesters en geestelijken waren extra kwetsbaar. Het leiderschap van Oranje was lange tijd ver te zoeken. Dat was aanvankelijk omdat voor Oranje controle over Holland niet zo belangrijk was. Hij stuurde er wel mensen heen, maar geen middelen. Dat betekende dat degenen die hem zeiden te vertegenwoordigen voorlopig vooral hun eigen plan trokken, en gewapenderhand namen wat ze vonden dat hun toekwam. Toen Oranje in oktober dan eindelijk zelf in Holland arriveerde – nadat al zijn andere plannen waren mislukt – kreeg hij daar te maken met Lumey, een krijgshoofd die voorlopig meer mensen onder de wapenen had dan hijzelf, en die weinig zin had om zich naar Oranjes wil te schikken. Omdat de hertog van Alva Holland ook niet zo belangrijk vond en zijn troepen had teruggetrokken, had Lumey de hele zomer zijn gang kunnen gaan. In Leiden en Holland heerste daarom lange tijd het recht van de sterkste. Het is geen wonder dat de stad daar achteraf liever maar niet teveel aan herinnerd werd.

Noten

- 1 Ik dank Raymond Fagel hartelijk voor zijn eindredactie van mijn tekst, die ik door persoonlijke omstandigheden niet zelf kon doen. J.C. Boogman, 'De overgang van Gouda, Dordrecht, Leiden en Delft in de zomer van het jaar 1572', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 57 (1942) 81-112, is gezaghebbend maar was niet gebaseerd op eigen archiefonderzoek. Simon Groenveld wijdde er in R. van Maanen, e.a., *Leiden: de geschiedenis van een Hollandse stad*. Dl. 1: *Leiden tot 1574* (Leiden 2002) enkele pagina's aan.
- 2 Zie hierover Raymond Fagel en Judith Pollmann, 1572. *Burgeroorlog in de Nederlanden* (Amsterdam 2022) 181-197.
- 3 L. Knappert, *De opkomst van het protestantisme in eene Noord-Nederlandsche stad: geschiedenis van de hervorming binnen Leiden van den aanvang tot op het beleg* (Leiden 1908) 236; Johan Visser, 'De geschiedenis van een bloedbad. Zutphen in 1572', *ResMA scriptie UL*, 2022, 94.
- 4 Fagel en Pollmann, 1572, 181-197.
- 5 Jan Janszn. Orlers, *Beschrijvinge der stad Leyden. Inhoudende 't begin, den voortgang, ende den wasdom der selver...mitsgaders verhael van alle de belegeringen, ende aenslagen, die de selve stad zedert den iare 1203 geleden heeft ... met groote moeyten, uyt verscheyden schriften ende papieren by een vergadert, ende beschreven door I.I. Orlers* (Leiden 1614).
- 6 Jan Jansz Orlers, *Beschrijvinge der stad Leyden: inhoudende 't begin, den voortgang ende den wasdom der selver, de stichtinge vande kercken ..., mitsgaders verhael van alle de belegeringen ... totte laetste strenge belegeringe ende verlossinghe, ghevallen inden jaere 1574* (Leiden 1641) 551-552.
- 7 Zie over het genre van de lokale kroniek Judith Pollmann, 'Archiving the present and chronicling for the future in early modern Europe (Special Issue: *The Social History of the Archive: Record-Keeping in Early Modern Europe*)', *Past & present* 233 (2016) 231-252.
- 8 Erfgoed Leiden bibliotheek LB 2267 Som-
mier verhaal van 't geene Pieter van der Werff... heeft uytgevoerd, was sterk apologetisch. Zie daarover Jori Zijlmans, 'Pieter Adriaensz van der Werff, held van Leiden' in: Joris van Eijnatten, en Fred van Lieburg, *Heiligen of helden: opstellen voor Willem Frijhoff* (Amsterdam 2007); *Uittreksel uit Francisci Dusseldorpii Annales, 1566-1616*, ed. R. Fruin ('s-Gravenhage 1893). Zie over hem Carolina Lenarduzzi, *Katholiek in de Republiek: de belevingswereld van een religieuze minderheid 1570-1750* (Nijmegen 2019); Wouter Jacobsz, *Dagboek van broeder Wouter Jacobsz (Gualtherus Jacobi Masius) prior van Stein: Amsterdam 1572-1578 en Montfoort 1578-1579*, I.H. van Eeghen, ed. (Groningen 1959); Petrus Opmeer, *Martelaars-boek, ofte historie der Hollandse martelaren, welke om de Christen Catholijke gods-dienst, soo ten tijden van de woeste heidenen, als der Hervormde nieugesinden seer wreed sijn omgebracht* (Antwerpen 1700).
- 9 Erfgoed Leiden, Collectie Ramazzotti, 52, Memorie namens de prins van Oranje. Dit afschrift van een actielijstje voor de Leidse vroedschap komt weliswaar behoorlijk overeen met wat het Leidse stadsbestuur op en in de weken na 23 juni besloot, maar maakt toch een retrospectieve indruk. In de afkondigingen uit deze weken zei het stadsbestuur namelijk maar één keer op gezag van Oranje te handelen. Eerdere historici hebben een aantekening bij de brief zo gelezen dat de vroedschap die pas op 2 juli zou hebben ontvangen. Deze late ontvangst zou misschien kunnen verklaren waarom de eerste maatregelen dan niet in naam van Oranje werden afgekondigd – maar feitelijk staat er in die aantekening dat de vroedschap pas op 2 juli akkoord ging met het vijfde actiepunt, dat ging over het bijwonen van een vergadering met de andere steden. Dat Oranje op 14 juni al aan zo'n 'staetse' vergadering zou hebben gedacht lijkt merkwaardig, want op dat moment waren alleen Den Briel, Enkhuizen en Medemblik in de handen van de opstan-

- delingen en deze steden waren normaliter niet in de staten vertegenwoordigd. Pepijn Brandon, 'De raserije en ongeschicthet van veel arm volcx. Reformatie, repressie en opstand in Leiden (1566-1572)', MA scriptie UvA 2007, 132 had de tekst niet helemaal goed gelezen, maar werd ook op het verkeerde been gezet door de foutieve datering in de Briefwisseling van Willem van Oranje, zie <http://resources.huygens.knaw.nl/wvo/app/brief?nr=10577>. De collectie Ramazzotti bevat allerlei stukken van Jan van Hout, en was misschien van Orlers, maar dit stuk kan ook hebben gehoord bij het dossier waarin Van der Werff zijn eigen sleutelrol beklemtoonde.
- 10 Brandon, 'De raserije'.
- 11 Erfgoed Leiden, Afleesingboek C, 32v, 30 augustus 1572.
- 12 Zie over die spanningen Fagel en Pollmann, 1572, 16-57.
- 13 Fagel en Pollmann, 1572; René van Stipriaan, *De zwijger. Het leven van Willem van Oranje* (Amsterdam en Antwerpen 2021).
- 14 Bibliotheek Erfgoed Leiden, Ms 501, [J.D Frenay], 'Het Leidsche broodwonder', 4 vols., plus 2 vols. appendix A en B, vol. 3, 3, citeert *De Navorscher* 12 (1862) 359.
- 15 Orlers, *Beschrijvinge*, 554.
- 16 D.H.A. Kolff, 'Libertatis ergo. De beroerten binnen Leiden in de jaren 1566 en 1567', *Leids Jaarboekje* (1966) 118-148; Brandon, 'De raserije'.
- 17 Orlers, *Beschrijvinge*, 555.
- 18 Brandon, 'De raserije'.
- 19 J. van Someren, 'Oranjes Briefwisseling met Jacob Van Wesenbeke', *Oud-Holland*, 10 (1) (1892) 147-171.
- 20 Anne Doedens en Jan Houter, *De Watergeuzen. Een vergeten geschiedenis, 1568-1575* (Zutphen 2018) 103; J.C.A. de Meij, *De watergeuzen en de Nederlanden, 1568-1572* (Amsterdam en Londen 1972).
- 21 Fagel en Pollmann, 1572.
- 22 Erfgoed Leiden, Afleesingenboek, 18v-19r.
- 23 Erfgoed Leiden, Afleesingenboek.
- 24 Orlers, *Beschrijvinge*, 563-564.
- 25 Raymond Fagel, 'Het geweld kwam van twee kanten. De bloedige confrontatie tussen Spanjaarden en Rotterdammers op 9 april 1572', *Historisch tijdschrift Holland* 54, 1 (2022) 23-32.
- 26 Fagel en Pollmann, 1572.
- 27 Erfgoed Leiden, Tresoriersrekening, iiclxvii, 22 april; Brandon, 'De raserije', 12.
- 28 Orlers, *Beschrijvinge*, 564.
- 29 Erfgoed Leiden, Tresoriersrekening, iiclxvii.
- 30 Judith Pollmann, 'Charles de Boisot weigert een opdracht', in: *Willem van Oranje in brieven. De opstand in 1572*, Marianne Eekhout et al., ed. (Zwolle 2022) 94-101.
- 31 Fagel en Pollmann, 1572.
- 32 Erfgoed Leiden, Archief secretarie, inv. no. 642; Tresoriersrekening 1571-72, iiclviii-iiclxiv.
- 33 Orlers, *Beschrijvinge*, 564.
- 34 Orlers, *Beschrijvinge*, 564.
- 35 Orlers, *Beschrijvinge*, 564; Erfgoed Leiden, Afleesingenboek, 36v.
- 36 J. Smit 'De tocht van Lumey naar Amsterdam in 1572, *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap te Utrecht* 46 (1925) 90-125, 99.
- 37 Erfgoed Leiden, Afleesingenboek, 40r.
- 38 Orlers, *Beschrijvinge*, 564.
- 39 Brandon, 'De raserije'
- 40 Erfgoed Leiden, Afleesingenboek, 39r.
- 41 -Erfgoed Leiden, Afleesingenboek, 40r-v.
- 42 Smit, 'De tocht', 99.
- 43 Erfgoed Leiden, Afleesingenboek, 35r.
- 44 Erfgoed Leiden, Afleesingenboek, 37r, 40r-42v.
- 45 C. Bakhuizen van den Brink, 'Eerste vergadering der staten van Holland, 19 juli 1572', in zijn *Studiën en schetsen over vaderlandsche geschiedenis en letteren*, deel I (1863) 194-550, Judith Pollmann, 'Oranje en de eerste statenvergadering. Een goed verborgen revolutie?', in: Coen Tamse, ed., *Willem van Oranje en de eerste vrije statenvergadering 1572 Dordrecht* (Den Haag 2019) 7-33.
- 46 Willem van Oranje aan Willem van der Marck, 20 juni 1572. De briefwisseling van Willem van Oranje, no 5969, <http://resources.huygens.knaw.nl/wvo>.
- 47 Ton Oosterhuis, *Lumey, de vossestaart, admiraal van de geuzen* (Amsterdam 1996) 148-159.
- 48 Pollmann, 'Een goed verborgen revolutie'.
- 49 Smit 'De tocht', 98.
- 50 Smit, 'De tocht', 97 noemt 3 augustus, maar de kroniekschrijver (Orlers, *Beschrijvinge*, 565) lijkt betrouwbaarder in zijn datering, donderdag 31 juli; Alva aan Filips II, Brussel, 21 augustus 1572, *Epistolario del III Duque de Alba*, Duque de Alba, ed., 3 delen (Madrid 1952) III, 187-188.
- 51 Oosterhuis, *Lumey*; Smit, 'De tocht'.
- 52 Orlers, *Beschrijvinge*, 565.
- 53 Erfgoed Leiden, Archief der secretarie/Stadsbestuur SA 1, inv. no. 407, Verklaring van Pieter de Rijck
- 54 Erfgoed Leiden, Secretarie invo. no 1328. Inventaris van de goederen die bij den vreempden soldaden binnen deser stede in garnisoen gelegen hebben gerooft...
- 55 Geert H. Janssen, 'Exiles and the politics of reintegration in the Dutch Revolt', *History* 94, no. 313 (2009) 36-52; zie voor het soort dilemma's dat dit opleverde bijvoorbeeld ook Knappert, *Het protestantisme*, 272 en bijlage A.
- 56 Fagel en Pollmann, 1572.
- 57 Fagel en Pollmann, 1572.
- 58 Jona Willem te Water, *Levensbijzonderheden van Pieter Adriaansz. van de Werff, burgemeester der stad Leijden, ten tijde van hare beide belegeringen door de Spanjaarden in de jaren 1573 en 1574* (Leiden 1814) 71-74.
- 59 Erfgoed Leiden, Afleesingenboek, 33r. 30 augustus 1572.
- 60 Rosemary L. Jones, 'De Nederduits gereformeerde gemeente te Leiden in de jaren 1572-1576', *Leids jaarboekje* 66 (1974) 126-144, 126.
- 61 Pieter Christiaensz Bor, *Oorsprongk, begin en vervolgh der Nederlandsche oorlogen, beroerten, en borgelyke oneenigheden* (Amsterdam 1679) I, Boek VI, 400.
- 62 Geert H. Janssen, 'De omgang met katholieken' in: *Willem Oranje in brieven*, ed. Marianne Eekhout et al. (Zwolle 2022) 156-163 en Henk van Nierop, 'Vragen voor de Prins', in, *ibidem*, 164-171.
- 63 Fagel en Pollmann, 1572.
- 64 Erfgoed Leiden, Afleesingenboek, 44v, 6 november 1572.
- 65 Geciteerd in Brandon, 'De raserije', 139-140.
- 66 Petrus Opmeer, *Historia Martyrum Batavico-rum, sive Defectionis a fide maiorum Hollandiae initia: duas in decades distribute / auctore Petro Opmeero* (Keulen 1625). Ik gebruikte de Nederlandse vertaling *Martelaars-boek, ofte historie der Hollandse martelaren*, zie daar 142-143, 161. Het verhaal over de tumor in UB Utrecht Hs. 775, *Annales sive historiae de tumultibus Belgicis annis 1566-1615 Francisci Dusseldorpii*, 2 dln. (Keulen 1615-1616), deel 1, fol. 312. Franciscus Dusseldorpius had dit gehoord van een vriend die dicht bij de blauwe steen woonde en door het open raam Musius de hele nacht had horen reutelen; P.C. Boeren, 'Susanna Van Etten, weldoenster van Cornelius Musius', *Leids Jaarboekje* 64 (1972) 77-82, 77-78. Bovenstaande is deels ontleend aan Carolina Lenarduzzi en Judith Pollmann, 'Bread and Stone. Catholic memory and the urban landscape in Leiden' in: Brian Cummings et al. eds., *Remembering the reformation* (Routledge 2020) 61-77.
- 67 Erfgoed Leiden, Afleesingenboek C, 45r-47r.